

בית-היתומים של קורצ'אק ו... סטפה

אוריאל פיינרמן

בית-היתומים הנמצא ברחוב קרוכמאלנה (Krochmalna) 92 לשעבר, כיום רחוב יקטורובסקה (Jaktorowska), מכונה על-ידי מדריכים ומבקרים כ"בית-היתומים של יאנוש קורצ'אק". לכאורה, יאה לו למקום להיקרא על-שמו של הפדגוג הדגול, מייסדו של המוסד, אשר התווה במשך כשלושים שנה את הקו החינוכי של "רפובליקת הילדים". קורצ'אק היה, ללא ספק, הרוח החיה של בית-היתומים, ואולם, מבלי לערער על הקביעה הזו, יש להוסיף ולומר, שללא האישה שלצדו, סטפניה וילצ'נסקה, ספק אם קורצ'אק היה מצליח להפוך את בית-היתומים למקום שבו מתגשמים רעיונותיו החינוכיים והמהפכניים. אם ה"דוקטור" היה הוגה-הדעות, היודע לנסח את האידיאות החינוכיות, הרי שה"גברת סטפה" השכילה להגשים את התיאוריות הלכה למעשה, כך ששתי הנפשות השלימו זו את זו, כשילוב מנצח שרק יחד מצליח להגשים את החלום. והנה, על-אף שהאישה שמאחורי קורצ'אק ליוותה את תולדות בית-היתומים, מראשיתו בשנת 1912 ועד לגירוש לטרבלינקה בחודש אוגוסט 1942, נשכחה דמותה ואין היא זוכה אלא לאזכורים ספוראדיים. כך כתב, לדוגמה, יוסף ארנון, שהשתלב בבית-היתומים כסטודנט לפדגוגיה וגם התכתב עם קורצ'אק לאחר עלייתו ארצה:

"ככל שאנו מרבים לכתוב על י' קורצ'אק וחולקים כבוד לגאונות הגלומה ביחידו סגולה, כן הולכת ומעמיקה בי תחושת האשם (הדגשה שלי – א.פ.) על שאנו עוברים כמעט בשתיקה על סטפניה וילצ'נסקה, חברתו להגשמה".¹

אכן, נדמה שהגיעה העת להחזיר את הכבוד האבוד של מי שידעה לתרגם, הלכה למעשה, את מחשבתו החינוכית של קורצ'אק. יותר מכול, ראוי להדגיש בהדרכה את מקומה של סטפה בחיי היומיום של המוסד. כפי שנראה בהמשך, קורצ'אק נעדר רבות מבית-היתומים, כך שהדמות שהילדים חיו איתה ופגשו ברוב שעות היממה הייתה דווקא זו של סטפה, שהייתה כמו מנוע שבלעדיו לא מתקדמים לשום מקום. בסופו של דבר, צברה סטפה שעות רבות יותר במוסד מאשר קורצ'אק, במיוחד אם לוקחים בחשבון את ארבע השנים של מלחמת העולם הראשונה, שבהן גויס קורצ'אק לצבא הרוסי והעול על קיומו של המוסד נפל כולו על כתפיה של סטפה. כך שבמקום לכנות את המוסד כבית-יתומים של אדם אחד בלבד, אנו מציעים לכנותו מעתה כ"בית-היתומים של קורצ'אק וסטפה".

ועוד הערה: דמותו של קורצ'אק מוזכרת באתרים רבים במהלך המסע לפולין: בבית-העלמין שבוורשה, במצבת קברו של אביו יוזף גולדשמיט, במסלול הגבורה, באבן לזכרו בטרבלינקה, וכמובן בבית-היתומים. כן יש להוסיף את הזכרתו במהלך ההכנה בארץ, באנדרטה לזכרו ב"יד ושם" או במוזיאון הילדים שב"בית לוחמי הגטאות". לעומת זאת, על-אף מרכזיותה הרבה לא זכתה סטפה ל"תחנה משלה". שילוב שמה בתוכנית המסע, ולא רק כב"דרך-אגב", יעמיד את המחנכת הדגולה במקומה הראוי.

מפגשים ראשונים

סטפה נולדה בוורשה בשנת 1886, במשפחה מתבוללת. כמו קורצ'אק, גם היא הייתה רחוקה מהיהדות המסורתית ואף לא דיברה יידיש. עם סיום התיכון השתלמה בקורס לגננות, וכן למדה מדעי-הטבע באוניברסיטת ליאז' שבבלגיה. נקודת המפנה בחייה חלה, כשיצאה להשתלמות בשווייץ ופגשה שם לראשונה את יאנוש קורצ'אק.² קורצ'אק היה אז בן 30 וסטפה בת 22. פרט מעניין הוא, שהיא הייתה גבוהה ממנו בראש אחד. השניים שוחחו ארוכות על תפיסות חינוך, ובעיקר על שיטת מונטסורי, שסטפה הייתה מחסידותיה.³ עם שובה לוורשה, התנדבה סטפה לעבוד בבית-היתומים היהודי, שהוקם באותם ימים ברחוב פראצ'יסקאנסקה (Franciszkańska) 2. היא הפכה במהרה לדמות בולטת במוסד. כעבור זמן היא פרסמה מודעה בעיתון, שבית-היתומים זקוק לרופא-ילדים, שייאות להשתלב בו באופן חלקי. כך חודש הקשר עם קורצ'אק, שהסכים לעבוד במקום תמורת שכר זעום. מרגע זה צעדו השניים יחד לאורך כל

¹ יוסף ארנון, שיטתו החינוכית של יאנוש קורצ'אק, הוצאת "אוצר המורה", תל-אביב תשל"ב, עמ' 101.

² זאת דעתו של יוסף ארנון, שקורצ'אק וסטפה נפגשו לראשונה בשווייץ בשנת 1908. לפי איגור נוורלי וסטלה אליאסברג נפגשו השניים בוורשה.

³ מריה מונטסורי – רופאה איטלקייה, שפיתחה שיטת חינוך ייחודית, בעיקר לגני הילדים. בבסיס התפיסה המונטסורית עומד הילד עצמו, לפי התפתחותו, ולא לפי מה שהאיש הבוגר חושב שהילד צריך להיות.

חיייהם, פרט לתקופות קצרות, כמו בימי מלחמת העולם הראשונה ובזמן הביקורים האישיים בארץ-ישראל.

בשנת 1912 הקים קורצ'אק את בית-היתומים החדש שברחוב קרוכמאלנה, והוא מינה את סטפה לסגניתו ולאם-בית. כעבור שנתיים פרצה מלחמת העולם הראשונה, וקורצ'אק גויס כרופא צבאי בצבא הצאר.⁴ במשך כל שנות המלחמה, נאבקה סטפה כדי לקיים את בית-היתומים בתנאים קשים מנשוא, כשהיא מתמודדת עם רעב, עוני רב, חוסר תקציבים וגם עם מגיפת הטיפוס. עזרה חשובה קיבלה באותה תקופה מחניכטה לשעבר, אסתרקה, שהייתה עבורה כבת אהובה. מותה של אסתרקה מטיפוס הכה בצורה קשה בסטפה, שהתאבלה על בת טיפוחה כל ימיה.

יאנוש וסטפה – כאב וכאם

כשאנו באים לבחון את פועלם של קורצ'אק וסטפה בבית-היתומים, יש מקום לאפיין אותם כמו אב ואבא במשפחה. במשפחה הגדולה של בית-היתומים, שכללה בדרך-כלל 110 ילדים, דומה היה קורצ'אק לאבא, שנעדר רבות מהבית, ואילו סטפה הייתה כאימא הנמצאת תמיד ודואגת שעה שעה לרווחת בניה. כך זכורים השניים אצל רבים מבני הבית. יצחק בלפר:

אנחנו ראינו אותם כאב וכאם. כאב – הנעדר שעות ארוכות מהבית, וכל פעם מתרגשים מחדש לבואו, וכאם – הנמצאת איתנו תמיד, כל ימיה מצויה בבית לשמוח ולגעור, לעודד ולהעיר... אני זוכר את סטפה נמצאת תמיד ואת קורצ'אק אני זוכר שפתאום מופיע.⁵

יוסף ארנון:

סטפה הייתה תמיד במקום. בעיני הילדים הייתה גדולה, חזקה, מהירת-תנועה, המופיעה בכל מקום, ותמיד כמשענת בטוחה.⁶

אפילו קורצ'אק עצמו היה מודע לדימוי הזה:

אני כמו אבא... אבא עסוק תמיד, ממהר, אבא שמספר סיפורים במיטה אך לא באופן תדיר. ואילו סטפה, היא אולי איננה מושלמת בדברים מסוימים אך מה שבטוח שבלעדיה לא הייתי מסתדר.

יש לזכור, שקורצ'אק היה מחלק את זמנו בין בית-היתומים היהודי לזה הפולני. הוא גם היה מרצה באוניברסיטאות ובסמינרים, מגיש תוכנית ברדיו ועורך עיתון לילדים. ואילו סטפה הייתה כל פועלה קודש לבית-היתומים בלבד. אם קורצ'אק היה איש העולם הגדול, הסופר הנודע, התיאורטיקן המעולה, ואפילו הרומנטיקן הבלתי-נלאה, הייתה סטפה אשת בית-היתומים בלבד, המחנכת המעשית, הנושאת בעול המתמיד והמלווה במסירות אין-קץ את הילדים. יחסים של אב ואם באים לידי ביטוי גם בכינוי "הילד הגדול שלי!", שסטפה הייתה משתמשת בו מידי פעם ביחס לקורצ'אק. כשפעם אחת, בבוקר יום קריר, יצא הדוקטור לשיבה בעיר ללא סודר, אמרה סטפה: "מה אעשה עם הילד הגדול הזה, הוא משתעל ויצא ללא סודר!"

"בלי סטפה לא היה קורצ'אק"

במשפחה בת 110 ילדים נודעה חשיבות גדולה במיוחד לארגון ולסדר. סטפה הייתה ממונה על הניהול השוטף של הבית. ביד רמה וביעילות רבה הייתה דואגת לרכוש, לביגוד, לתורנויות, למניעת בזבז ולשימוש נכון בכסף שתמיד היה חסר. סטפה הייתה גם בודקת שהילדים מכינים שיעורי-בית, וכן שמרה על קשר עם בתי-הספר השונים. היא גם הייתה ממונה על הקשר עם החניכים הבוגרים, שעזבו את בית-היתומים בגיל 14. מידי שבוע הייתה משמשת כמזכירה של "בית-המשפט". לבושה תמיד בסנירה

⁴ בתקופת גיוסו, לקול רעם התותחים, כתב קורצ'אק את אחד הספרים החשובים שלו "כיצד לאהוב ילדים?", שבו סיכם את ניסיונו עם ילדים עד לאותה תקופה.

⁵ שמעון זקס ורונית פלוטניק, **סטפה – האישה מאחורי קורצ'אק**, הוצאת פפירוס, תל-אביב 1986, עמ' 31.

⁶ יוסף ארנון, **שיטתו החינוכית של יאנוש קורצ'אק**, הוצאת "אוצר המורה", תל-אביב תשל"ב, עמ' 102.

השחור,⁷ היא הייתה עובדת מבוקר עד ערב, בודקת את הארונות, מאווררת את החדרים, מכבה את החשמל וחוסכת בזבזים. בלילות הייתה מכסה את הילדים, ניגשת לאלה המרטיבים את מיטתם, ומטפלת בחולים. מעניין שעל-אף שקורצ'אק היה בעל השכלה רפואית, הייתה סטפה מטפלת, לרוב, בחולים. ידה הייתה בכל ונוכחותה תמידית. כה עסוקה הייתה, שבשנים הראשונות לא לקחה חלק בשום פעילות חברתית או תרבותית בוורשה.

אין ספק, שללא פועלה של סטפה, לא יכול היה קורצ'אק להתפנות לעיסוקיו האחרים שהיו רבים. "אינני יודעת אם קורצ'אק יכול היה לכתוב כה הרבה, לולא סטפה שעשתה בבית כמעט הכול, כולל כול עבודה אדמיניסטרטיבית",⁸ כתבה אידה מרז'אן, מבוגרות בית-היתומים, שברחה מגטו ורשה בסוף שנת 1941. ולא בכדי אמר פעם אחד מחניכי בית-היתומים: "בלי קורצ'אק לא הייתה סטפה, אך בלי סטפה לא היה קורצ'אק".

מארינה פאלסקה וסטפה

מעניין להשוות את סטפה למארינה פאלסקה (Maryna Falska), מנהלת בית-היתומים "ביתנו" לילדים פולניים, שהוקם לאחר מלחמת העולם הראשונה.⁹ קורצ'אק היה חבר בהנהלת בית-היתומים הפולני, ונהג לשהות במקום שלושה ימים בשבוע. כמו סטפה, גם פאלסקה הייתה לבושה בשמלה שחורה. שתיהן היו קמות מוקדם בבוקר, משגיחות על הילדים בעת יציאתם לבית-הספר ואוכלות איתם בארוחות השונות. ואולם, פאלסקה הייתה "מנהלת", לפי המובן הרגיל של המילה. הייתה יושבת בחדרה, נותנת הוראות והנחיות ל"פרסונאל", וכן הייתה כותבת ומעבירה הרצאות. סטפה הייתה צנועה יותר, לא הרבתה וגם לא ביקשה להבליט את עצמה.

"מקומי איתם"

תרומתה של סטפה לבית-היתומים לא הצטמצמה בניהול השוטף ובארגון המופתי. כאמור במבוא, לא הייתה כסטפה כדי להגשים את תורתו של קורצ'אק, הלכה למעשה. לדוגמה, אם קורצ'אק דיבר על זכות הילד לכבוד, הרי שסטפה דאגה לקביעת מתלים בחדר האמבטיה, על מנת שהילדים לא יתאמצו בחיפוש אחר מקום פנוי לתליית מגבות, כשהם עירומים ורועדים מקור.

סטפה הייתה גם אחראית על המחנכים המתלמדים שעבדו בבית-היתומים. המחנכים היו רושמים את חוויותיהם היומיות בפנקסים אישיים. בערב הייתה סטפה מקבלת את הפנקסים, קוראת את הדו"חות, ולאחר שרשמה את הערותיה הייתה מחזירה אותם לבעליהם.

בשנת 1938, כשהיא בת 52, ולאחר שני ביקורים קודמים בארץ-ישראל, קיבלה סטפה סרטיפיקאט עלייה. היא עזבה רשמית את בית-היתומים בוורשה ועלתה ארצה, לקיבוץ עין-חרוד שבעמק יזרעאל. השפעתה על הקיבוץ ועל בתי-הילדים בתנועה הקיבוצית ברורה. בין היתר, הסבירה לגננות כיצד לארגן תאי בגדים לילדים. ה"פטנט" של מגירות לכל ילד, שהגתה סטפה בעין-חרוד, התגלגל בהמשך לכל התנועה הקיבוצית.

ואולם, התגברות האנטישמיות באירופה והתחושה שזקוקים לה בבית-היתומים הביאו אותה להחלטה לשוב לפולין. "הריני משוכנעת שבמצב הנוכחי מקומי איתם", כותבת היא ערב הפלגתה חזרה לאירופה, בקיץ 1939. כמו קורצ'אק גם סטפה הייתה מודרכת על-ידי קו המצפון, וזה הוביל אותה חזרה אל בית-היתומים, ובהמשך אל הגטו ואל הסוף המר בטרבלינקה.

על קברך המדומה

כמו קורצ'אק שליווה את ילדי בית-היתומים בדרכם האחרונה, כך סטפה הלכה אף היא באותה הדרך, מבניין בית-היתומים שברחוב שיינה (Sienna) בדרום הגטו הקטן, אל האומשלאגפלאץ שבצפון הגטו הגדול, ומשם אל מחנה המוות טרבלינקה. ואולם, אם השמות קורצ'אק וגולדשמיט מונצחים על אבן הזיכרון בטרבלינקה, יחד עם "הילדים", נעדר ממנה שמה של סטפה וילצ'נסקה. גם בפסל הזיכרון שבבית-העלמין היהודי בוורשה, בולטת דמותו של קורצ'אק, הצועדת בראש קבוצת ילדים, ואין זכר לאישה שעמדה מאחורי הקלעים של בית-היתומים מיומו הראשון ועד יומו האחרון.

⁷ נשים רבות בפולין אימצו את הלבוש השחור כאות הזדהות עם הדיכוי של המרד בשנת 1863. האופנה הזאת המשיכה גם לאחר שפולין חזרה לעצמאותה.

⁸ שמעון זקס ורונית פלוטניק, **סטפה – האישה מאחורי קורצ'אק**, הוצאת פפירוס, תל-אביב 1986, עמ' 93.

⁹ בית-יתומים זה קיבל את תמיכתו החשובה של אלכסנדרה פילסודסקי, אשת נשיא פולין, שהייתה פילנטרופית חשובה של מוסדות חינוך במצוקה.

אמנם, לאחר המלחמה הוצב קבר מדומה של סטפה – ושל אחותה הגדולה יוליה – בשדרה המרכזית של בית-העלמין בוורשה, לא הרחק מאוהל י.ל. פרץ. ואולם מעטים הם המבקרים העוצרים ליד "קברה" של האישה, שגם במותה נשארה מאחור. ואין לנו אלא לסיים עם דבריו של יעקב צוק, שכתב במעין הספד לסטפה את השורות הבאות:¹⁰

נאומי הספד והערכת אישיותך לא נישאו אחרי מותך
אלפי ילדי טיפוהיך ומאות מעריכיך לא הלכו איתך אחרי מיטתך.
רק מצבת שיש על קברך המדומה בבית העלמין היהודי בווארשה
מעידה על קיומך וסופך המר.

צילום: ג'קי גולדשטיין

¹⁰ יעקב צוק, סטפניה וילצ'נסקה – נר לזכרה.